

ੴ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ

ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟਰੱਸਟ ਵਲੋਂ
ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਲੇਖ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਤਾ

2002-03

ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੇਖ
ਸ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ 'ਅਮਨ'

478-ਡੀ, ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨਗਰ,
ਲੁਧਿਆਣਾ

2004

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਲੜੀ 523

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ

ਅਕਾਡਮੀ ਆਫ ਸਿੱਖ ਚਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਕਲਚਰ

1-ਢਿਲੋਂ ਮਾਰਗ, ਪਟਿਆਲਾ

ਭੇਟਾ: 12/-

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ

ਪ੍ਰਧਾਨ

ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ

ਸਾਬਕਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਫੋਨ : (0175)-212072

ਚੌਦੀਆਂ ਦੀ ਦਰ

ਭਾਰਤ

ਵਾਰਸ਼ਿਕ 35-00

ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਯੰਤ 350-00

ਵਿਦੇਸ਼

ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਯੰਤ 1000-00

ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ

ਸਾਬਕਾ ਡੀ.ਪੀ.ਆਈ.(ਕਾਲਜਾਂ)ਪੰਜਾਬ,

ਫੋਨ : (0175)213232

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਵਾਂ (Tracts) ਮੁਫਤ

ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਕੱਤਰ

ਡਾ. ਐਸ.ਐਸ. ਨੰਦਾ

ਪੀ.ਈ. ਐਸ.-1(ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ)

ਫੋਨ : (0175)215704, 219475

ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸਿਖ ਪਾਠਕ ਮੇਰੀ ਇਸ

ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ

ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ

ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣਗੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ

ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਕਮ ਮਨੀਆਡਰ, ਚੈੱਕ ਜਾਂ ਬੈਂਕ ਡਰਾਫਟ

ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੈਂਕ ਡਰਾਫਟ ਜਾਂ ਚੈੱਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੈਂਕ ਦਾ

ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੁਲਾਹਕਾਰ

ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ (ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ)

ਸਾਬਕਾ ਫੈਨੇ,

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਫੋਨ : (0175)214738

ਡਾ. ਬਿਜਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ ਐਕਨਾਮਿਕਸ

ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸਾਸਤਰੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਕਾਡਮੀ

ਆਫ ਐਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ, ਮੁਸ਼ਰੀ

ਫੋਨ : (0175)216738

ਡਾ. ਐਸ. ਐਸ. ਨੰਦਾ

ਸਕੱਤਰ

ਜਥੇਦਾਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਮਾਨ

ਜੇਤਾ ਮਾਜਰਾ

ਸਾਬਕਾ ਐਮ.ਡੀ.,

ਸੈਂਟਰਲ ਕੋਓਪਰੇਟਿਵ ਬੈਂਕ, ਪਟਿਆਲਾ

ਫੋਨ : (0175)212594

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ,

ਅਕਾਡਮੀ ਆਫ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਕਲਚਰ,

1-ਚਿੱਲੋਂ ਮਾਰਗ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਫੋਨ : 215704

214738

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰ

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਮਨ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction) :

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ॥
ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ ॥
ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ ॥
ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੪੧੨)

ਬਹੁਤੇ ਗੈਰ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਮਹਾਵਾਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਬਾਨੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਿਸੇ ਅਸੂਲ ਲਈ, ਧਰਮ ਲਈ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਅਤੇ ਭੈ ਦੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਦੇਣੀ, ਆਪਣੇ ਸਰਬੰਸ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਜੀ ਹਾਂ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦਿੱਤੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ, “ਜੋ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਲਈ ਲੋਹਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”

ਇਹ ਲਗਪਗ ਇਕ ਸਰਵ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ :

ਅਵਰ ਜੋਨਿ ਤੇਰੀ ਪਨਿਹਾਰੀ ॥
ਇਸੁ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਸਿਕਦਾਰੀ ॥

(ਪੰਨਾ-੩੭੪)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਦੇ ਹਨ :

ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਤੋ ਭਗਤਿ ਕਮਾਈ ॥
ਤਬ ਇਹ ਮਾਨਸ ਦੇਹੀ ਪਾਈ ॥
ਇਸ ਦੇਹੀ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਦੇਵ ॥
ਸੋ ਦੇਹੀ ਭਜੁ ਹਰਿ ਕੀ ਸੇਵ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੧੫੨)

ਅਤੇ

ਕਬੀਰ ਮਾਨਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਹੈ ਹੋਇ ਨਾ ਬਾਰੇ ਬਾਰ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੩੬੬)

ਚਾਰਲਸ ਡਾਰਵਿਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Evolution) ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਦਰਜਾ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲੰਬੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਡਾਰਵਿਨ ਦੇ “ਸਰਵਾਈਵਲ ਆਫ ਦੀ ਫਿਟਿਸਟ” ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਧੀਨ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬਣਨ ਤੋਂ ਕਰੋੜਾਂ ਅਰਬਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਹ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਅਜੋਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਹਾਨ ਵਿਸਫੋਟ (Big Bang) ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ :

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੁਕਾਰਾ ॥

ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ ॥

ਨਾ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੦੩੫)

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ :

ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ

ਸਬਦੇ ਹੀ ਫਿਰ ਓਪਤਿ ਹੋਵੈ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੧੭੭)

ਸਰੀਰਕ ਤਾਕਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਪਰ “ਪਰਾਈਮੇਟਸ” (Primates) ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇ “ਲਿੰਬਸ” (ਯਾਨੀ ਹੱਥ) ਵਿਹਲੇ ਕਰ ਲਏ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਬਣੀ ਬੈਠਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਵੀ ਦਸਤਪੰਜਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ “ਸਮਾਜ” ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਵੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਬੀਲੇ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਧਾਤ ਯੁੱਗ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਚਾਰੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਸਿਰਜ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

“ਰਾਜਨੀਤੀ” ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ ਕੀ? ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (ਆਕਸਫੋਰਡ) ਅਨੁਸਾਰ “ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ,” ਡਾਕਟਰ ਗਾਰਡਨਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜ (ਸਟੇਟ) ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜ ਤੇ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਝਾਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਬਾਕੀ ਜੀਵ ਜਗਤ ਵਿਚ “ਸਰਵਾਈਵਲ” (ਉੱਤਰਜੀਵਤਾ) ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰਕ ਤਾਕਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਉੱਤਰਜੀਵਤਾ ਦਿਮਾਗੀ ਤਾਕਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਕਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਆਰਥਿਕ/ਜੰਗੀ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤਾਕਤ ਰਾਹੀਂ ਚੋਟੀ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਕਲੰਕ ਵੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਖਤਰਾ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਦੁਵੰਡ (Dichotomy) ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੱਲ ਦਿਮਾਗੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਣ ਦੀ ਮਨਮੁੱਖ ਦੇ ਕੋਲ ਉਹ ਗੁਣ ਵੀ ਅਵਗੁਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਕਲ, ਸਿਆਣਪ, ਸੁਮੱਤ ਕਰਕੇ ਸਲਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਦੋਂ ਮਨਮੁੱਖ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਚਲਤਾ, ਚਤੁਰਾਈ ਤੇ ਦੁਰਮਤਿ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਕਬਰ, ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹਿਲੀ ਖ਼ੋਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਹਿਟਲਰ ਸਮੇਤ ਕਈ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦੂਜੀ ਖ਼ੋਣੀ ਵਿਚ। ਸਟੀਫ਼ਨ ਹਾਕਿੰਗ, ਜੋ ਅੱਜ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਪੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਕਿਰਿਆ ਸੋਧਣ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

“ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰ” ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਸੀਮਤ ਚਰਚਾ ਹੀ ਕਰਾਂਗੇ :

- (ੳ) ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ
- (ਅ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ।
- (ੲ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰ।

(ੳ) ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਅਜੋਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਜਾਂ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਰਗੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਪਰ ਹਰ ਜਾਗਰੂਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤਾਂ ਸਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦਰਦਮੰਦ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ?

ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰਾਜ ਨਾਲ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੀ ਹੈ? ਅਰਸਤੂ (ਐਰਿਸਟੋਟਲ) ਅਨੁਸਾਰ “ਰਾਜ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੂਰਨ (Perfect) ਅਤੇ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਡਾ

ਮਤਲਬ ਹੈ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਇਜ਼ਤਦਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ।”

ਗਾਰਡਨਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਰਾਜ, ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਨਿਅੰਤਰਣ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਲਗਪਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆਪਾਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨਿਵਾਸੀ ਆਦਤਨ ਵਚਨਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕਾਈ ਜਾਂ ਇਕੱਠ ਲਈ ‘ਰਾਜ’ ਕਹਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

1. ਜਨਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ 2. ਇਲਾਕਾ 3. ਸਰਕਾਰ 4. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ

ਇਥੇ ਇਹ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਇਕਾਈ ਮਨੁੱਖ (ਜਨਤਾ) ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ‘ਰਾਜ’ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ (ਇਲਾਕੇ) ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਬਾਹਰੀ ਰੋਕ ਟੋਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿੰਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਚਾਰੂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਲਈ ਚੰਗਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਕਹਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਜੰਗਲੀਪੁਣੇ ਨੂੰ ਤਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਸੂਝਵਾਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਜੀ ਸਕਣ। ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ “ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ” ਦਾ ਵੱਡਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਝੰਡਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ “ਨਿਰਭਉ” ਅਤੇ “ਨਿਰਵੈਰੁ” ਦਾ ਰੂਪ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ‘ਨਿਰਭਉ’ ਅਤੇ ‘ਨਿਰਵੈਰੁ’ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈਮਾਣ ਨਾਲ ਜੀ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ :

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ :

ਮੁਰਾਸਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਡਰਾਇਆ॥

ਆਪੇ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲ ਚੜਾਇਆ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥

ਕਰਤਾ ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੋਈ॥

ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ਤਾ ਮਨਿ ਰੋਸੁ ਨਾ ਹੋਈ॥

(ਪੰਨਾ-੩੬੦)

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਈਏ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਿੱਖ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ (Theology) ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ। ਯਥਾ

“ਜੋਤਿ ਓਹਾ ਜੁਗਤਿ ਸਾਇ ਸਹਿ ਕਾਇਆ ਫੇਰਿ ਪਲਟੀਐ॥

(ਪੰਨਾ-967)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ :

ਅਵਰ ਜੋਨਿ ਤੇਰੀ ਪਨਿਹਾਰੀ॥

ਇਸੁ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਸਿਕਦਾਰੀ॥

(ਪੰਨਾ-੩੭੪)

ਇਹੀ ਗਲ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕਹੀ ਹੈ :

ਕਬੀਰ ਮਾਨਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਹੈ ਹੋਇ ਨ ਬਾਰੈ ਬਾਰ॥

(ਪੰਨਾ-੧੩੬੬)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ :

ਜਉ ਸੁਖ ਕਉ ਚਾਹੈ ਸਦਾ ਸਰਨਿ ਰਾਮ ਕੀ ਲੇਹ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਦੁਰਲਭ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹ॥

(ਪੰਨਾ-੧੪੨੭)

ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ‘ਮਨੁੱਖ’ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੋਚ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਬਿਹਾਗੜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ :

ਨਾਨਕ ਸੋ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰੀਐ ਤਿਸੁ ਦੇਹੀ ਕਉ ਪਾਲਿ॥

(ਪੰਨਾ-੫੫੪)

ਇਸ ਦੇਹੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੋਲ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਦਾਲਿ ਸੀਧਾ ਮਾਗਉ ਘੀਉ ॥ ਹਮਰਾ ਖੁਸੀ ਕਰੈ ਨਿਤ ਜੀਉ ॥
ਪਨੀਆ ਛਾਦਨੁ ਨੀਕਾ ॥ ਅਨਾਜੁ ਮਗਉ ਸਤ ਸੀ ਕਾ ॥
ਗਉ ਭੈਸ ਮਗਉ ਲਾਵੇਗੀ ॥ ਇਕ ਤਾਜਨਿ ਤੁਰੀ ਚੰਗੇਰੀ ॥
ਘਰ ਕੀ ਗੀਹਨਿ ਚੰਗੀ ॥ ਜਨੁ ਧੰਨਾ ਲੇਵੈ ਮੰਗੀ ॥

(ਪੰਨਾ-੬੮੫)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਘਰ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ :
ਹਰਿ ਮੰਦਰੁ ਏਹੁ ਸਰੀਰੁ ਹੈ ਗਿਆਨਿ ਰਤਨਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ॥
ਮਨਮੁਖ ਮੂਲੁ ਨ ਜਾਣਨੀ ਮਾਣਸਿ ਹਰਿ ਮੰਦਰੁ ਨ ਹੋਇ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੩੪੬)

ਕਾਇਆ ਮਹਲੁ ਮੰਦਰੁ ਘਰੁ ਹਰਿ ਕਾ ਤਿਸੁ ਮਹਿ ਰਾਖੀ ਜੋਤਿ ਅਪਾਰ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੨੪੬)

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬੱਝਾ, ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨਮੁਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਦੁਵੰਡ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਨਿਰਪੇਖ ਜਾਂ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਪੇਖਿਕ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਦੋਂ ਨਾਮ ਵਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਉਮੈ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲਾਲਚ ਅਦਿ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ, ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਰੱਬ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਹਰਿਮੰਦਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤਪਾਤ ਇਕ ਰੱਬੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਧਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ “ਹਾਵੀ ਹੋਣ” ਕਾਰਣ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਉਹਨਾਂ “ਹੱਕ” ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਾਹ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਵੀ ਅਖੌਤੀ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਭਿੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਲੁਕਾਈ ਇਕੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੁਣ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ :

ਸਭੁ ਕੋ ਉਚਾ ਆਖੀਐ ਨੀਚੁ ਨ ਦੀਸੈ ਕੋਇ ॥

ਇਕਨੈ ਭਾਂਡੇ ਸਾਜਿਐ ਇਕੁ ਚਾਨਣ ਤਿਹੁ ਲੋਇ ॥

(ਪੰਨਾ-੬੨)

ਅਗੈ ਜਾਤਿ ਨ ਜੋਰੁ ਹੈ ਅਗੈ ਜੀਉ ਨਵੇ ॥

ਜਿਨ ਕੀ ਲੇਖੈ ਪਤਿ ਪਵੈ ਚੰਗੇ ਸੇਈ ਕੋਇ ॥

(ਪੰਨਾ-੮੬੯)

ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ ॥

ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ ॥

(ਪੰਨਾ-੮੩)

ਉਹ ਐਲਾਨੀਆ ਤੋਰ ਤੋ ਆਪ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜੇ ਹੋਏ:

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚ

ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗੁ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਗੋਸ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੫)

ਮਨੁੱਖੀ ਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸੋਚ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ।

ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਟੁੱਟ ਜਾਣਾ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸਫਲ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਤਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਉਥੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਅੱਜ ਦਾ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਉਠਾਈ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਜੀਵਨਕਾਲ ਸਮੇਂ

ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1469 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮੈਕੀਆਵਲੀ, ਇਰੈਸਮਸ, ਥਾਮਸਮੂਰ, ਕਾਪਰਨੀਕਸ, ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ, ਮਾਈਕਲ ਐਂਗਲੋ ਅਤੇ ਲਿਉਨਾਰਡੋ-ਦਾ-ਵਿਨਸੀ ਆਦਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਖਲਾਅ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਉਤੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜਾਣੂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵੀ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ 1451-89 ਤਕ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ। “ਉਹ ਇਕ ਚਲਾਕ ਪਰ ਸੁਚੱਜਾ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਦੀ ਵੀ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ

ਸੀ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਘੁਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵਿਚ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਂਦੇ ਸਨ” (NK Sinha & AC Banerjee; History of Punjab) 1489-1517 ਤਕ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਫਿਰ ਤੰਗ ਦਿਲੀ ਦਾ ਦੌਰ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਜ਼ਾ ਉਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਦਾ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਇਕ ਵਾਰੋਂ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਥੋਪੇ ਗਏ। (MA Macauliffe : The Sikh Religion) 1517-26 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਾ ਜੋ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਕੁਚੱਜਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ 1521 ਵਿਚ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਥੋਂ ਉਹ ਐਮਨਾਬਾਦ ਆਇਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਕਤਲੋਆਮ ਮਚਾਇਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਾਹ ਪਧਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਮਾਜਕ/ਧਾਰਮਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਬਾਬਰਵਾਣੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਚੱਕਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਉਚਾਰੀ ਗਈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਠਾਕੁਰ ਦੁਆਰੇ ਢਾਹਿ ਕੈ ਤਿਹਿ ਠਉੜੀ ਮਾਸੀਤ ਉਸਾਰਾ
ਮਾਰਨਿ ਗਊ ਗਰੀਬ ਨੋ ਧਰਤੀ ਉਪਰਿ ਪਾਪੁ ਬਿਸਥਾਰਾ
ਕਾਫਰ ਮੁਲਹਿਦ ਇਰਮਨੀ ਰੂਮੀ ਜੋਗੀ ਦੁਸਮਣਿ ਦਾਰਾ
ਪਾਪੇ ਦਾ ਵਰਤਿਆ ਵਰਤਾਰਾ।

(ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ-20)

ਧਰਮ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ :

“ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਭੁਲਾਇ ਕੈ ਸੋਹੇ ਲਾਲਚ ਦੁਨੀ ਸੈਤਾਣੈ
ਸਚ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿ ਗਇਆ ਖਹਿ ਮਰਦੇ ਬਾਹਮਣ ਮਉਲਾਣੇ॥

(ਪਉੜੀ-21)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਪਾਂ ਵਿਚ ਦੱਬੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ :

ਸੁਣੀ ਪ੍ਰਕਾਰਿ ਦਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭੁ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਗ ਮਾਹਿ ਪਠਾਇਆ।
ਕਲਿਜੁਗ ਬਾਬੇ ਤਾਰਿਆ ਸਤਿਨਾਮੁ ਪੜਿ ਮੰਤ੍ਰੁ ਸੁਣਾਇਆ
ਕਲਿ ਤਾਰਣਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਇਆ।

(ਪਉੜੀ-23)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੋਢੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਭੁਲਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ :

ਕਲਿ ਆਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਜੁ ਹੋਇਆ ਮੁਰਦਾਰ ਗੁਸਾਈ।
 ਰਾਜੇ ਪਾਪ ਕਮਾਵਦੇ ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ।
 ਪਰਜਾ ਅੰਧੀ ਗਿਆਨ ਬਿਨੁ ਕੂੜੁ ਕੁਸਤਿ ਮੁਖਹੁ ਆਲਾਈ।
 ਚੇਲੇ ਸਾਜਿ ਵਜਾਇਦੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰੁ ਬਹੁਤੁ ਬਿਧਿ ਭਾਈ।
 ਸੇਵਕ ਬੈਠਨਿ ਘਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰ ਉਠਿ ਘਰੀ ਤਿਨਾੜੇ ਜਾਈ।
 ਕਾਜੀ ਹੋਇ ਰਿਸਵਤੀ ਵਢੀ ਲੈ ਕੇ ਹਕ ਗਵਾਈ
 ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖੈ ਦਾਮ ਹਿਤ ਭਾਵੈ ਆਇ ਕਿਥਾਉ ਜਾਈ
 ਵਰਤਿਆ ਪਾਪ ਸਭਸ ਜਗ ਮਾਹੀ

(ਪਉੜੀ-30)

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਕਰਕੇ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਬਾਝਹੁ ਗੁਰੁ ਗੁਬਾਰ ਹੈ, ਹੈ ਹੈ ਕਰਦੀ ਸੁਣੀ ਲੁਕਾਈ
 ਬਾਬੇ ਭੇਖ ਬਣਾਇਆ ਉਦਾਸੀ ਕੀ ਗੋਤਿ ਚਲਾਈ
 ਚੜਿਆ ਸੋਧਣ ਧਰਤਿ ਲੁਕਾਈ ।

(ਪਉੜੀ-24)

ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ॥
 ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ॥

(ਪੰਨਾ-੧੪੫)

ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਕਿਨਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੇਸਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕਾਚਾਰ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਉਠਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਮਾਡਲ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਰਾਸਦਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਣਖ ਨਾਲ ਜੀਣਾ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਵਾਈ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਸੁਚੱਜੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ : ਉਹ ਹੈ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ

ਕੀਤੀ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ :

ਦੀਵਾ ਬਲੈ ਅੰਧੇਰਾ ਜਾਇ॥ ਬੇਦ ਪਾਠ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਖਾਇ॥

ਉਗਵੈ ਸੂਰ ਨ ਜਾਪੈ ਚੰਦ॥

ਜਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਅਗਿਆਨੁ ਮਿਟੰਤੁ॥

(ਪੰਨਾ-੭੯੧)

ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਹ ਭੁੱਲਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਸਗਲੀ ਧਰਤੀ ਮਾਲੁ ਧਨੁ ਵਰਤਣਿ ਸਰਬ ਜੰਜਾਲ॥

ਨਾਨਕ ਮੁਸੈ ਗਿਆਨ ਵਿਹੁਣੀ ਖਾਇ ਗਇਆ ਜਮਕਾਲੁ॥

ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਗਿਆਨੁ ਨ ਗਲੀਈ ਢੂਢੀਐ ਕਥਨਾ ਕਰੜਾ ਸਾਰੁ॥

ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਤਾ ਪਾਈਐ ਹੋਰ ਹਿਕਮਤਿ ਹੁਕਮੁ ਖੁਆਰੁ॥

(ਪੰਨਾ-੮੬੫)

(ੲ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰ

ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ” ਵਿਚ ਏ. ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਗਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪੱਖਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਧੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਰਾਕਸ਼ਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂਕਾਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਆਖਰ ਸੱਚ ਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦਖ਼ਲ ਦੀ ਲੋੜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।”

ਬੈਨਰਜੀ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ ਪਰ ਇੱਥੇ ਇੰਨਾ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਵਰਗੇ ਜਾਬਰ ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ‘ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਝ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੇ ਦਾਨ ਵੇ ਲਾਲੇ’ ਦਾ ਉਲੂਮਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਲਈ “ਰਾਜੇ ਸੀਂਹ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁੱਤੇ ਜਾਇ ਜਗਾਇਨ ਥੈਨੇ ਸੁਤੇ” ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਵਾਂਗ ਰੱਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦਖ਼ਲ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਿਆਂ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਘੋਖਿਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ

ਗੇ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਕੇ ਅਖੌਤੀ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣਾ, ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਵਪਾਰ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਰਕਮ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਲਈ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ ਕਹਿਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਦਾਸੀ ਭੋਜ਼ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਇਹ ਗਿਆਨ ਚਾਨਣਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਵਲੋਂ ਉਦਮ ਤੇ ਪਹਿਲ ਫਰਨ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸਨ, ਹੱਥ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠਣ ਦੇ ਨਹੀਂ।

ਬੈਨਰਜੀ ਦੇ ਉਲਟ, ਸਰ ਜੇ. ਐਚ. ਗੌਰਡਨ ਨੇ “ਦੀ ਸਿੱਖਸ” ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਕਰਣ (ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ), ਜਿਸ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਨਾਲ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਭਾਵਨਾ (ਸੰਕਲਪ) ਨਾਲ ਜਗਾਇਆ।” ਗੌਰਡਨ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ “ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੋਧਣ ਧਰਤ ਲੁਕਾਈ” ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਇਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ : “ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਦੇ ਬਾਦ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਜਿਸ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਉਹ ਘੜੀ ਬੇਸ਼ਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ (ਸਿੰਘ) ਨੇ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਫ਼ੌਲਾਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਕੱਚੀ ਧਾਤ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦੰਡੀਪੁਣੇ ਦੀ ਰੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।”

“ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿੱਖਸ” ਵਿਚ ਜੇ. ਡੀ. ਕੰਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ “ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਜੋ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੋਬਿੰਦ (ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਚਿਣ੍ਹ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਫ਼ਲਸਫੇ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਨਸਲ ਵਿਚ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਆਸਾਂ ਵਿਚ।”

(1) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੰਕਲਪ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ “ਸਮੁੱਚਾ” (Whole) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਿਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਇਕੋ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਵੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਪੜਾਅ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ—ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼। ਚਾਣਕਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਨਿਰਣਾਇਕ “ਅਰਥ” (ਧਨ) ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਹੀ ਦੁਨਿਆਵੀਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨੂੰ ਪਾਪ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਢਲੀ ਹਿੰਦੂ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨਾ ਕੇਵਲ

ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਧੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਰਸਕਾਰਦੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਵੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੈਂਕਨ ਗਰੀਨਲੈਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ “ਸਿੱਖ ਸੋਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਸਾਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਵਟਾਉਣ ਲਈ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।” ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ। ਨਿਹਾਰ ਰੰਜਨ ਨੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦਿੱਤਾ।”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਾ 306 ਉੱਤੇ ਚੌਥੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ :

ਸਾਹਿਬੁ ਜਿਸ ਕਾ ਨੰਗਾ ਭੁਖਾ ਹੋਵੈ
ਤਿਸ ਦਾ ਨਫਰੁ ਕਿਥਹੁ ਰਜਿ ਖਾਏ॥
ਜਿ ਸਾਹਿਬ ਕੈ ਘਰਿ ਵਧੁ ਹੋਵੈ ਸੁ
ਨਫਰੈ ਹਥਿ ਆਵੈ ਅਣਹੋਦੀ ਕਿਥਹੁ ਪਾਏ॥

(ਪੰਨਾ ੩੦੬)

ਇਸ ਫੁਰਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਬੋਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਤਰ ਇਕ ਸੰਜੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਢਲੇ ਅਸੂਲਾਂ-ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਵੰਡ ਛਕਣਾ, ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ “ਅਰਥਚਾਰੇ” ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਯੋਗ ਮਤ ਵਿਚ ਭੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਲਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਧੰਨੇ ਭਗਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਆਉਂਦੇ ਦੇਖੀਏ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਭੂਖੇ ਭਗਤਿ ਨ ਕੀਜੈ॥ ਯਹ ਮਾਲਾ ਅਪਨੀ ਲੀਜੈ॥
ਹਉ ਮਾਂਗਉ ਸੰਤਨ ਰੇਨਾ॥
ਮੈ ਨਾਹੀ ਕਿਸੀ ਕਾ ਦੇਨਾ॥ ਮਾਧੋ ਕੈਸੀ ਬਨੈ ਤੁਮ ਸੰਗੇ॥
ਆਪਿ ਨ ਦੇਹੁ ਤ ਲੇਵਉ ਮੰਗੇ॥
ਦਇ ਸੇਰ ਮਾਂਗਉ ਚੁਨਾ॥ ਪਾਉ ਘੀਉ ਸੰਗਿ ਲੁਨਾ॥
ਅਧ ਸੇਰੁ ਮਾਂਗਉ ਦਾਲੇ॥
ਮੈ ਕਉ ਦੌਨਉ ਵਖਤ ਜਿਵਾਲੇ॥ ਖਾਟ ਮਾਂਗਉ ਚਉਪਾਈ॥
ਸਿਰਹਾਨਾ ਅਵਰ ਤੁਲਾਈ॥
ਉਪਰ ਕਉ ਮਾਂਗਉ ਖੀਧਾ॥ ਤੇਰੀ ਭਗਤਿ ਕਰੈ ਜਨੁ ਥੀਂਦਾ॥
ਮੈ ਨਾਹੀ ਕੀਤਾ ਲਬੇ॥
ਇਕੁ ਨਾਉ ਤੇਰਾ ਮੈ ਫਬੇ॥ ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ॥

ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ਤਉ ਹਰਿ ਜਾਨਿਆ॥

(ਪੰਨਾ-੬੫੬)

ਇਥੇ ਪ੍ਰੋ. ਬਲਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ:

“ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭੁਖ ਤੇ ਦੁਖ ਵਿਚ ਵੀ ਰਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਕਰਵਾਈ ਹੈ:

ਜੇ ਸੁਖੁ ਦੇਹਿ ਤ ਤੁਝਹਿ ਅਰਾਧੀ ਦੁਖਿ ਭੀ ਤੁਝੈ ਧਿਆਈ॥

ਜੇ ਭੁਖ ਦੇਹਿ ਤ ਇਤ ਹੀ ਰਾਜਾ ਦੁਖ ਵਿਚਿ ਸੁਖ ਮਨਾਈ॥

(ਪੰਨਾ-੭੫੭)

ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤਰਕ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਮੱਠਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਸੱਚ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਮੰਗ ਕੇ ਮੈਂ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਫਬਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।” (ਸਿੱਖ ਨੈਤਿਕਚਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ : 2000 : ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਪੰਨਾ : 97)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਲੋਂ ਖਾਣ ਪਾਣ ਤੇ ਲਾਈਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁੱਚ ਭਿੱਟ ਦੀ ਵੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ :

ਬਹੁ ਭੇਖ ਕੀਆ ਦੇਹੀ ਦੁਖੁ ਦੀਆ॥

ਸਹੁ ਵੇ ਜੀਆ ਅਪਣਾ ਕੀਆ॥

ਅੰਨੁ ਨ ਖਾਇਆ ਸਾਦੁ ਗਵਾਇਆ॥

ਬਹੁ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ ਦੂਜਾ ਭਾਇਆ॥

(ਪੰਨਾ-੮੬੭)

ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਲੋੜ ਲਈ ਖਾਣ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ : “ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪਵਿਤਰ ਹੈ ਦਿਤੋਨ ਰਿਜਕ ਸੰਬਾਹੇ।”

ਪੁਨ :

“ਅੰਨ ਦੇਵਤਾ ਪਾਣੀ ਦੇਵਤਾ ਬੈਸੰਤਰੁ ਦੇਵਤਾ ਲੂਣ।

ਪੰਜਵਾਂ ਪਾਇਆ ਘਿਰਤੁ ਤਾਂ ਹੋਆ ਪਾਕ ਪਵਿਰ।”

ਪਰ ਨਾਮ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਨਿੰਦਣ ਯੋਗ ਹੈ:

ਪਾਪੀ ਸਿਉ ਤਨੁ ਗਡਿਆ ਬੁਕਾ ਪਈਆ ਤਿਤੁ॥

ਜਿਤੁ ਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਨ ਉਚਰਹਿ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਰਸ ਖਾਹਿ॥

ਨਾਨਕ ਏਵੈ ਜਾਣੀਐ ਤਿਤੁ ਮੁਖਿ ਬੁਕਾ ਪਾਹਿ॥

(ਪੰਨਾ-੮੭੩)

ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਸ ਤਾਂ ਹੀ ਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਵੇ:

ਸਭਿ ਰਸ ਮਿਠੇ ਮੰਨਿਐ ਸੁਣਿਐ ਸਾਲੋਣੇ॥

ਖਟ ਤੁਰਸੀ ਮੁਖਿ ਬੋਲਣਾ ਮਾਰਣ ਨਾਦ ਕੀਏ ॥
 ਛਤੀਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਾਉ ਏਕੁ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇਇ ॥
 ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ ॥
 ਜਿਤੁ ਖਾਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੬)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ; ਇਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀ ਗੀਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭੰਡਿਆ ਹੈ :

ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣਾ ਗਾਵੈ ਗੀਤ ॥ ਭੁਖੇ ਮੁਲਾਂ ਘਰੇ ਮਸੀਤਿ ॥
 ਮਖਟੁ ਹੋਇ ਕੈ ਕੰਨ ਪੜਾਏ ॥ ਫਕਰੁ ਕਰੇ ਹੋਰੁ ਜਾਤਿ ਗਵਾਏ ॥
 ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ ॥ ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ ॥
 ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੋਇ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੨੪੫)

ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਜੋਗੀ ਬੈਸਿ ਰਹਹੁ ਦੁਬਿਧਾ ਦੁਖੁ ਭਾਰੈ ॥
 ਘਰਿ ਘਰਿ ਮਾਗਤ ਲਾਜ ਨਾ ਲਾਗੈ ॥

(ਪੰਨਾ-੯੦੩)

ਵਿਹਲੇ ਰਹਿ ਕੇ ਖਾਈ ਜਾਣ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਖਤ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ:

ਫਿਟੁ ਇਵੇਹਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿਤੁ ਖਾਇ ਵਧਾਇਆ ਪੇਟੁ ॥
 ਨਾਨਕ ਸਚੇ ਨਾਮ ਵਿਣੁ ਸਭੋ ਦੁਸਮਨੁ ਹੇਤੁ ॥

(ਪੰਨਾ-੭੯੦)

(2) ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ :

ਮਾਲਿਕ ਭਾਗੋਂ ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਜੁਰਅਤ ਨਾਲ ਗਰੀਬਾਂ ਉਤੇ ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਹੀਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਠਾਈ ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਲੱਭਣੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਸੀ ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਲਿਕ ਭਾਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ :

ਜੇ ਰਤੁ ਲਗੈ ਕਪੜੈ ਜਾਮਾ ਹੋਇ ਪਲੀਤੁ ॥

ਜੋ ਰਤੁ ਪੀਵਹਿ ਮਾਣਸਾ ਤਿਨ ਕਿਉ ਨਿਰਮਲੁ ਚੀਤੁ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੪੦)

ਪੁਨ :

ਗੁਰੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੁਅਰ ਉਸੁ ਗਾਂਇ ॥

ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੪੧)

ਕਿਰਤ ਸਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਬੀਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ “ਦਸਾਂ ਨਹੁਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ” ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, । ਵਪਾਰੀ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਨੇਕ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਵਾਪਾਰੀ ਵਣਜਾਰਿਆ ਆਏ ਵਜਹੁ ਲਿਖਾਇ ॥

ਕਾਰ ਕਮਾਵਹਿ ਸਚ ਕੀ ਲਾਹਾ ਮਿਲੈ ਰਜਾਇ ॥

ਪੂੰਜੀ ਸਾਰੀ ਗੁਰੁ ਮਿਲੈ ਨਾ ਤਿਸੁ ਤਿਲੁ ਨਾ ਤਮਾਇ ॥

(ਪੰਨਾ-੫੬)

ਪੁਨ :

ਕਾਰ ਕਮਾਵਹਿ ਸਿਰਿ ਧਣੀ ਲਾਹਾ ਪਲੈ ਪਾਇ ॥

ਲਭੁ ਲੋਭੁ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਛੋਡੇ ਮਨਹੁ ਵਿਸਾਰਿ ॥

ਗਤਿ ਦੋਹੀ ਪਾਤਿਸਾਹ ਕੀ ਕਦੇ ਨ ਆਵੈ ਹਾਰਿ ॥

(ਪੰਨਾ-੬੩੬)

(3) ਧਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ, ਦਸਵੰਧ, ਲੰਗਰ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦਾਰਥਕ ਬਹੁਲਤਾ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾਇਕ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਆਮ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਧਨ ਦੇ ਕੁਝ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ :

ਇਸੁ ਜਰ ਕਾਰਣਿ ਘਣੀ ਵਿਗੁਤੀ ਇਨਿ ਜਰ ਘਣੀ ਖੁਆਈ ॥

ਪਾਪਾ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ ॥

(ਪੰਨਾ-੪੧੭)

ਕਾਰੂੰ ਦੀ ਸਾਖੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਥੇ ਉਦਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ “ਭਟਕਣ” ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਦਮ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਗੁਣ ਕਰਕੇ ਸਲਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ ਆਲਸੀ ਅਤੇ ਸੁਸਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪੌਰਖੀ ਤੇ ਉਦਮੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰਾਹ ਪਿਆ ਮਨੁੱਖ ਬੜੀ ਦੌੜ ਪੁੱਪ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਭਜਾਇਆ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਭੱਜਾ ਹੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਸੁਸਤਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਹਨੂੰ ਭਟਕਣਾ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਦੀ

ਹੈ। ਇਸੇ ਭਟਕਣਾ ਸਦਕਾ ਕਮਾਇਆ ਧੰਨ ਅੱਜ ਦੀ “ਬਲੈਕ ਮਨੀ” ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦੀਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣਾ ਪਦਾਰਥਕ ਅਮੀਰੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੁਟਿਲਿਆ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇਕੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹਨਾਂ ਕੋਲ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ “ਘਾਲ” ਕਰਕੇ ਆਈ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ “ਕਿਛੁ ਹਥੋਂ ਦੇਇ” ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਧੀਨ ਘੱਟ ਸਾਧਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ, ਚੰਗੇ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਦ ਰਹੇ ਤਾਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਮੁਬਾਰਕ ਹੈ :

ਮੋਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਉਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ॥

ਕਸਤੂਰਿ ਕੁੰਗੁ ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ॥

ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ॥

(ਪੰਨਾ-੧੪)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੱਥੀਂ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭੋਖ, ਪਾਖੰਡ, ਵਿਹਲੜਪੁਣੇ ਨੂੰ (ਭਾਵੇਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਹੋਵੇ) ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕਮਾਏ ਗਏ ਧਨ ਦੌਲਤ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਥੀਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਫੂਜ਼ੂਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪ ਕਮਾਏ ਧਨ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵੇਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ “ਗਰੀਬ ਦਾ ਮੂੰਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੋਲਕ” ਦਾ ਸੰਕਲਪ “ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਮਾਜਵਾਦ” ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੀ। ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੌਮ ਦੇ ਉਥਾਨ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ।

(4) ਰਾਜ, ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਧਰਮ :

ਭਾਵੇਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਸਭ ਕੁਝ “ਰਾਜਨੀਤੀ” ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਘੱਟ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਭੰਡਣ ਵਾਲੇ,

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਸਾਸਨ ਅਤੇ ਔਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਹਿਲੇ ਚਿੰਤਕ ਸਨ।” ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ :

ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ ॥

ਕਾਮੁ ਨੇਬੁ ਸਦਿ ਪੁਛੀਐ ਬਹਿ ਬਹਿ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ ॥

(ਪੰਨਾ-੪੬੮)

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੇਬੰਦ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ :

ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਝ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥

ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥

(ਪੰਨਾ-੭੨੨)

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਣ ਨੂੰ ਵੀ ਭੰਡਿਆ:

ਕਾਜੀਆ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਬਕੀ ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥

ਮੁਸਲਮਾਨੀਆ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਕਸਟ ਮਹਿ ਕਠਹਿ ਖੁਦਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥

ਜਾਤਿ ਸਨਾਤੀ ਹੋਰਿ ਹਿਦਵਾਣੀਆ ਏਹਿ ਭੀ ਲੋਖੈ ਲਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥

(ਪੰਨਾ-੭੨੨)

ਪੁਨ :

ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ ॥ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ ॥

ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅੰਧੁ ॥ ਤੀਨੇ ਓਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ ॥

(ਪੰਨਾ-੬੬੨)

ਅਤੇ

ਖੜੀਆ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ ॥

(ਪੰਨਾ-੬੬੩)

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਲਤਾ ਲਈ ਰਾਜੇ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ “ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਜੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਾਜੇ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ।”

ਚੀਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕੰਫਿਊਸ਼ੀਅਸ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਆਪਣੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਧੂ ਤਾਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਤਾਰੇ ਉਸ ਵਲ ਝੁਕਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਜੁਰਮਾਨਿਆਂ ਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁਕਮ ਮਨਵਾਉਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਉਹ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਚਣਗੇ। ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ

ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਗੇ ਅਤੇ ਉਸੇ ਮਾਪ ਦੇਣ ਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਨਗੇ।”

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਰਾਜ ਤੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਦਾਰਥਕ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੜ੍ਹਤ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਸਕਣ :

ਘਰਿ ਘਰਿ ਲਸਕਰੁ ਪਾਵਰੁ ਤੇਰਾ ਧਰਮੁ ਕਰੇ ਸਿਕਦਾਰੀ॥

ਧਰਤੀ ਦੇਗ ਮਿਲੈ ਇਕ ਵੇਰਾ ਭਾਗੁ ਤੇਰਾ ਭੰਡਾਰੀ॥

(ਪੰਨਾ-੧੧੯੦)

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਾਜਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪਰਜਾ। “ੜਾੜੈ ਰੂੜਾ ਹਰਿ ਜੀਉ ਸੋਈ॥ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਰਾਜਾ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ॥ (ਪੰਨਾ : 936) ਦੁਹਰਾ ਦੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਸਮਝ ਲਈਏ ਕਿ ਪੂਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਵੱਡਪਣ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਫੁਰਮਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

ਜਿਸ ਕਾ ਸਾਹਿਬ ਡਾਢਾ ਹੋਇ ਤਿਸ ਨੋ ਮਾਰ ਨ ਸਕੈ ਕੋਇ॥

ਪੁਨ :

ਸਿਰ ਸਿਰ ਰਿਜਕ ਸੰਬਾਹੇ ਠਾਕੁਰ ਕਾਹੇ ਮਨ ਭਉ ਕਰਿਆ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੋਣਾ) :

ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਦੀਨ ਦਇਆਲਾ॥ ਆਇ ਨ ਜਾਈ ਪ੍ਰਭੁ ਕਿਰਪਾਲਾ॥

(ਪੰਨਾ-੧੦੩੯)

ਪੁਨ :

ਸਚੇ ਕੀ ਸਿਰਕਾਰ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਜਾਣੀਐ॥

(ਪੰਨਾ-੧੪੨)

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਹਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ

ਤਖਤਿ ਬਹੈ ਤਖਤੈ ਕੀ ਲਾਇਕ॥ ਪੰਚ ਸਮਾਏ ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਇਕ॥

ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਹੈ ਭੀ ਹੋਸੀ ਸਹਸਾ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ॥

ਤਖਤਿ ਸਲਾਮੁ ਹੋਵੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ॥

ਇਹੁ ਸਾਚੁ ਵਡਾਈ ਗੁਰਮਤਿ ਲਿਵ ਜਾਤੀ॥

ਨਾਨਕ ਰਾਮੁ ਜਪਹੁ ਤਰੁ ਤਾਰੀ ਹਰਿ ਅੰਤਿ ਸਖਾਈ ਪਾਇਆ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੦੩੯)

ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

ਰਾਜਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇ ਹਥਿ ਹੋਇ ॥ ਕਹੈ ਖੁਦਾਇ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਇ ॥

(ਪੰਨਾ-੩੫੦)

ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ :

ਕਿਆ ਸੁਲਤਾਨੁ ਸਲਾਮ ਵਿਹੁਣਾ ਅੰਧੀ ਕੋਠੀ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਨਾਹੀ ॥

(ਪੰਨਾ-੩੫੧)

ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲੜਨ ਭਿੜਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ :

ਰਾਜੇ ਉਇ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਭਿੜਿ ਮਰਹਿ ਫਿਰਿ ਜੂਨੀ ਪਾਹਿ ॥

ਨਾਨਕ ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਨਕੀ ਵਢੀ ਫਿਰਹਿ ਸੋਭਾ ਮੂਲਿ ਨ ਪਾਹਿ ॥

(ਪੰਨਾ-੫੯੦)

ਰਾਜਾ ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਪਾਲਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਧਨ ਦੌਲਤ ਪਰਜਾ ਦੇ ਕਲਿਆਨ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਪਰਜਾ ਦੀ ਰਖਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਤਰਵ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਰਾਜ ਸੱਚ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਵੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ

“ਕੂੜ ਰਾਜਾ ਕੂੜੁ ਪਰਜਾ ਕੂੜੁ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ॥

ਕੂੜੁ ਮੰਡਪੁ ਕੂੜੁ ਮਾੜੀ ਕੂੜੁ ਬੈਸਟਹਾਰ”

ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ “ਮਨ ਜੀਤੈ ਜਗ ਜੀਤ” ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ :

ਸੁਲਤਾਨੁ ਹੋਵਾ ਮੇਲਿ ਲਸਕਰ ਤਖਤਿ ਰਾਖਾ ਪਾਉ ॥

ਹੁਕਮੁ ਹਾਸਲੁ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਨਾਨਕਾ ਸਭ ਵਾਉ ॥

ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੪)

(5) ਪਰਜਾ :

ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਿਰ ਪਰਜਾ ਹੈ।

ਜੇ ਪਰਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ” ਅਧੀਨ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲੇ ਧਾਰਮਕ ਚਿੰਤਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਜਾ, ਸੰਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗਤ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਵੀ। ਕਿਉਂਕਿ ‘ਨਾਮ’ ਦੀ ਖੋਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਰ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਜਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗਤ ਦੇ ਗੁਣ ਕੀ ਹਨ? ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ ॥

ਖੰਥਾ ਕਾਲ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਭੰਡਾ ਪਰੀਤੀਤਿ ॥

(ਪੰਨਾ-੬)

ਇਹ ਸੰਗਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ : “ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਐਸੀ ਜਾਣੀਐ ਜਿਥੇ ਏ-ਕੋ ਨਾਮ ਵਖਾਣੀਐ॥” ਇਸ ਸੰਗਤ ਦਾ ਅੰਤਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ “ਆਈ ਪੰਥੀ ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ ਮਨ ਜੀਤੈ ਜਗ ਜੀਤ” ਇਸ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ, ਚੰਗੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਇਆ ਨਿਘਾਰ, ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਐਸ਼ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਉਸ ਦੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸਨ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ “ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਰ ਮੁਕਦਮ ਕੁੱਤੇ” ਜਾਇ ਜਗਾਇਨ ਬੈਠੇ ਸੁੱਤੇ” (ਪੰਨਾ : 1288) ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਉਦਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ :

ਅੰਧੀ ਰਯਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੀ ਭਾਹੇ ਭਰੇ ਮੁਰਦਾਰ ॥

(ਪੰਨਾ-੪੬੯)

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਜੀਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ :

ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਬੀ ਜਾਇ ਸਭ ਹਰਮ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੪੭)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਆਉਣ ਲਈ ਤਿਰਸਕਾਰਿਆ :

ਸਿਧ ਛਪ ਬੈਠੇ ਪਰਬਤੀ ਕਉਣ ਜਗਤ ਕਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ॥

ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਏ.ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਿੰਨੀ ਖੋਖਲੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਚਰਚਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੇਵਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੋਚ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਹ ਵੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ (Voluntarily), ਸੇਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ :

ਸੰਗਮ ਜੋਧ ਜਤੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਵੀਚਾਰੀ॥

ਬਿਨੁ ਸੇਵਾ ਫਲੁ ਕਬਹੂ ਨ ਪਾਵਸਿ ਸੇਵਾ ਕਰਣੀ ਸਾਰੀ॥

(ਪੰਨਾ-੯੯੨)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤਤਪਰ ਹੈ:

ਸੁਖ ਸੇਵਾ ਅੰਦਰਿ ਰਖਿਐ ਨਦਰਿ ਕਰਹਿ ਨਿਸਤਾਰ ਜੀਉ॥

ਸਮਾਜ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦਾ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ:

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ॥

ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਾਹ ਲੁਭਾਈਐ॥

(ਪੰਨਾ-੨੬)

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ “ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਟੈਕਸਟ ਤੇ ਕੰਟੈਕਸਟ” ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਜਾ ਵੀ।”

(6) ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Sovereignty) :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਕਰਤਾ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਡਰ ਅਖੀਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਹੈ :

ਏਕਮ ਏਕੰਕਾਰੁ ਨਿਰਾਲਾ॥ ਅਮਰੁ ਅਜੋਨੀ ਜਾਤਿ ਨ ਜਾਲਾ॥

ਅਗਮ ਅਗੋਚਰੁ ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ॥

ਖੋਜਤ ਖੋਜਤ ਘਟਿ ਘਟਿ ਦੇਖਿਆ॥

(ਪੰਨਾ-੮੩੮)

ਪੁਨ :

ਆਪੇ ਸਚੁ ਕੀਆ ਕਰ ਜੋੜਿ॥ ਅੰਡਜ ਫੋੜਿ ਜੋੜਿ ਵਿਛੋੜਿ॥

ਧਰਤਿ ਅਕਾਸੁ ਕੀਏ ਬੈਸਣੁ ਕਉ ਥਾਉ॥

ਰਤਿ ਦਿਨੰਤੁ ਕੀਏ ਭਉ ਭਾਉ॥

ਜਿਨਿ ਕੀਏ ਕਰਿ ਵੇਖਣਹਾਰਾ॥ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਬੇਮਾਅਨੀ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਵੰਡੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੇਸਮਝੀ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੰਚਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ : “ਪੰਚ ਪਰਵਾਨ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨ ਪੰਚੇ ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹਿ ਮਾਨ।” ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਚ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ : “ਸਾਧੂ ਜਨ, ਗੁਰਮੁਖ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਗੁਰਸਿੱਖ”

ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਚ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੇਵਲ ‘ਪੰਜ’ ਸੰਖਿਆ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦੂਜੀ ਪੱਕਤੀ ਦੇ ਆਗੂ ਹੋਣ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕੜੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਯੋਗਤਾ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ, ਪਰਜਾ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਰੋਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਖਲਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਅੰਤਿਮ ਟਿੱਪਣੀਆਂ (Concluding Remarks) :

“ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਭ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰੱਬ, ਮਜ਼ਹਬ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਲਕਿ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਬੰਦ ਕਿਤਾਬ ਹੈ :” (ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਬਾਣੀ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ “ਕਲਿਤਾਰਕ” ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ)।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬ, ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਦਾ ਸਾਥ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ-ਮਨਮੁਖ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਅਕਲ, ਸਿਆਣਪ, ਸੁਮੱਤ ਕਰ ਕੇ ਸਲਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਦੋਂ ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਚਲਤਾ, ਚਤੁਰਾਈ ਅਤੇ ਦੁਰਮਤ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਵਸੀਲੇ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੀ। ਚੁਸਤ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਆਦਿ ਉਦੋਂ ਹੀ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ। (ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ : ਉਹੀ)।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ, ਰਾਜਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪਰਜਾ, ਜੱਜ, ਵਕੀਲ ਜਾਂ ਫ਼ੌਜੀ, ਵਜ਼ੀਰ ਜਾਂ ਅਹਿਲਕਾਰ, ਗੁਰਮੁਖ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਡਰ ਰਹਿਤ

ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜ਼ਾਲਮ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਲਈ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਹੀ, ਪਰ ਬਿਬੇਕੀ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਤਰਕ ਸੰਗਤਾਂ, ਸੋਚ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ, ਵਡੱਪਣ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਕੇਵਲ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਤਨੁ ਲਹੈ ਲਿਵ ਲਾਇ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਰਖੈ ਰਤਨੁ ਸੁਭਾਇ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੇ ਮਨੁ ਪਤੀਆਇ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਲਖੁ ਲਖਾਏ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਚੋਟ ਨ ਖਾਵੈ ॥ ੩੫ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਾਗੈ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨੁ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ਦਰਗਹ ਮਾਨੁ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਉ ਭੰਜਨੁ ਪਰਧਾਨੁ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਰਣੀ ਕਾਰ ਕਰਾਏ ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਏ ॥ ੩੬ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਸਤੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਬੇਦ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ਘਟਿ ਘਟਿ ਭੇਦ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਗਵਾਵੈ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਗਲੀ ਗਣਤ ਮਿਟਾਵੈ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਾਮ ਨਾਮ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਖਸਮੁ ਪਛਾਤਾ ॥

(ਪੰਨਾ-942)

ਇਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਤਾਂ “ਕੂੜ ਰਾਜਾ ਕੂੜ ਪਰਜਾ ਕੂੜ ਸਭ ਸੰਸਾਰ” ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਤਾਕਤ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ “ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ” ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਤਰਵਿਅਕਤੀ (Trans-personal) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜਾਤ, ਦੇਸ਼, ਰੰਗ, ਨਸਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਛਾਦਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਰਹਿ ਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਤਾ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਲਟਕਦੇ ਸੰਤਾਪ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੁਕਮਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਵਿਰੋਧ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗਣ ਅਤੇ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਕੌਮ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ।”

ਲੈਵੀ ਸਟਰਾਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ “ਜੇ ਲੋਕ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੋਚ ਆਪੇ ਉਘੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਉੱਪਰ ਕੀਤੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਐਸੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟੇ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ, ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੇ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖੋਂ ਅਤਿ ਉੱਚੇ ਮੰਡਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਰਾਜ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਕਲੰਕ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਜਾ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜਾਗਰੂਕ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਜਨਤਾ ਹੀ ਆਪਹੁਦਰੇ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਜਾਬਰ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗੀ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਪਰਜਾ ਸਵਾਰਥੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰਤਹੀਨ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ; ਇਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ “ਰਾਜ ਬਿਨਾ ਨਹਿ ਧਰਮ ਚਲੇ ਹੈ, ਧਰਮ ਬਿਨ ਸਭ ਦਲੇ ਮਲੇ ਹੈ” ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਇਸ ਫੁਰਮਾਨ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ॥

ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ ॥

ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ ॥ ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ ॥

(ਪੰਨਾ-੧੪੧੨)

ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ :

“ਤੂੰ ਕਾਰ ਅਜ਼ ਹਮਾ ਹੀਲਤੇ ਦਰ ਗੁਜ਼ਸਤ

ਹਲਾਲ ਅਸਤ ਬੁਰਦਨ ਬਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਦਸਤ ॥”

(ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ-22)

**ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ
ਅਧੀਨ ਚਲ ਰਹੇ ਟਰੱਸਟਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ**

1. ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ

ਹਰ ਸਾਲ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਸਿੱਖ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਬੋਤਮ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ 6100/- ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ

ਵਾਰਸ਼ਕ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 2100/-, 1500/- ਤੇ 1000/- ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਉਂਦੇ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

3. ਮਦਰ ਆਫ ਖਾਲਸਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ

ਹਰ ਸਾਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗੁਰਮਿਤ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਜੇਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਤਿੰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਮਤਿਹਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਲੋਂ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਟਰੱਸਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਉਪਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਕਤਾ ਤੇ ਲੇਖਕ ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾ ਲਗਾ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਟਰੱਸਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

5. ਭਗਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ

ਇਸ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਮਾਲੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਗੁਰਮਿਤ ਅਥਵਾ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

6. ਸ. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ

ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਫੇ ਅਤੇ ਗੁਰਮਿਤ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਛਾਪੇ ਗਏ ਕੁੱਝ ਟ੍ਰੈਕਟ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਟ੍ਰੈਕਟ ਦਾ ਨਾਮ	ਕੀਮਤ
462	ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਤਖਤਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ	6.00
465	ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਏ ?	4.00
466	Why Am I a Sikh	2.00
467	ਬਾਣੀ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ	8.00
468	ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਦਰਸ਼-ਮੰਨੁਖ-ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ	5.00
469	ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ	8.00
470	ਭਗਤ ਕਬੀਰ	6.00
478	ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ- 'ਸ' ਸਭਿਆਚਾਰ	9.00
479	1699 ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਖੀ	10.00
480	The Vision of Gursikh (The Disciple of the Guru) in Gurbani	8.00
481	ਭਾਈ ਮੱਖਣਾ ਬਾਬਾ ਲੁਭਾਣਾ	6.00
483	ਬਹਾਈ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਜਾਚ	4.00
484	Permanent Peace	
485,486	ਸਿਖੀ ਸਿਖਿਆ ਗੁਰਵਿਚਾਰ	10.00
487	ਜਥੇਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ	6.00
488	ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ-ਸੰਖੇਪ ਨਿਰੀਖਣ	6.00
488	ਸਿੱਖ ਨਾਮ ਕੋਸ਼	6.00
497	ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਾਰਗ	6.00
498	ਨਾਮ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਖੰਡੇ ਦਾ ਅਮ੍ਰਿਤ	6.00
498	ਗੁਰਮਤਿ-ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਾਰਗ	8.00
500	ਸਿੱਖ-ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ	6.00
501	'ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ' ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ	10.00
502	'ੴ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਭੂਗੋਲ	10.00
503,504	ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਰਾਣੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ-ਮੁਲਾਂਕਣ	12.00
505,506	ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਰਾਣੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ-ਮੁਲਾਂਕਣ	12.00
507,508	ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ	12.00
509	creation of the Khalsa	15.00
511	ਦਸਵੰਧ ਪ੍ਰੰਪਰਾ	12.00
512	ਅਨੁਤਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	12.00
513	Maharaja Ranjit Singh His Image and In balance At Home and Abroad	12.00
514	ਜਪਹੁ ਏਕ ਨਾਮ	15.00
515,516	ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ (ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਸੂ)	15-00
517,518	ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ (ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਿਆਸਾ)	15.00
519	21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ	12.00
520-21-22	ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ	25-00
523	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ	
524	ਭਗਤ ਤਿਲਚਨ ਜੀ	
525	ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ	